

Kerstin Norlander

Krytyczne przemyślenia gender

W latach 1990. studia gender rozwijały się pod silnym wpływem post-strukturalizmu. Pojęcie gender¹ opisywano wówczas jako „historycznie ukształtowany konstrukt”, który przeciwstawiano esencjalistycznym² i ahistorycznym ujęciom kobiet i gender. Liczne badania, jakie opublikowano w czasie tej dekady odnosiły się do gender w zróżnicowanych historycznych, kulturowych i społecznych kontekstach. Wiele z tych badań ma charakter opisowy, brakuje w nich teoretycznej dyskusji, jak i nie podejmują one analizy przyczyn, które składają się na określone konstrukty gender. Nader często założenie „konstrukcjonizmu” ma charakter retoryczny, co czyni je podatnym na przeobrażenia w nowy esencjalizm. Celem tego referatu jest zakwestionowanie takiego ujęcia gender.

Wcześniejsza debata z lat 1970. i 1980. skupiała się na przyczynach opresji kobiet i analizowała podporządkowanie kobiet w społeczeństwie. Główny problem, do którego się wówczas odnosiło dotyczył wyjaśniania związków między sytuacją kobiet a stosunkami i strukturami społecznymi.

Debata wokół tych kwestii z lat 1980. znana jest jako „nieszczęśliwe małżeństwo marksizmu i feminizmu”³. Namysł dotyczył tego, jak opresja kobiet przez mężczyzn (czyli to co dzisiaj nazywamy relacjami płci/władzy) powiązana jest z kapitalistycznym systemem ekonomicznym i z podporządkowaniem [suppression] klasy robotniczej gdzie skupiano się wówczas na stosunkach społeczno-ekonomicznych. Na analizy te wpływał

¹ W tym artykule pomijam teorie queer.

² Esencjalistyczne podejścia zakładają, iż kobiety i gender mają jednorodny charakter, te same cechy i role przypisywane są całej grupie społecznej kobiet i wyjaśniane są jako „naturalne”. Także gender bywa sprowadzane do kategorii kobiety i esencjalizowane, zob. m. in. krytyka esencjalizacji gender w: J. A. Nelson. Czy przywództwo kobiet zapobiegłoby kryzysowi finansowemu? Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2014. http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0126_Nelson.pdf, E. Charkiewicz. Gender mainstreaming, do nikąd? Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2012. http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=477 (przyp. tłum.)

³ Zob. Lydia Sargent, red., 1981. [Pojęcie nieszczęśliwego małżeństwa marksizmu i feminizmu pochodzi z artykułu Heidi Hartmann pod tym tytułem z 1979 roku, polskie tłumaczenie w Bibliotece Online Think Tanku Feministycznego 2009 http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=687. przyp. tłum.]

marksizm, który był wówczas dominującą teorią społeczną. Niemniej marksizm nie wyjaśniał ucisku kobiet. Nowym narzędziem jakie wówczas przyjęto była teoria podwójnego systemu ucisku [dual system theory]. Ucisk kobiet był z jednej strony wyjaśniany za pomocą teorii patriarchy, a z drugiej za pomocą teorii ucisku klasy robotniczej z marksistowskiej teorii ekonomicznej, gdzie ucisk klasowy był ujmowany jako zewnętrzny wobec relacji płci. Debata ta nie wypracowała jednej spójnej teorii i utrwaliła dwa odrębne podejścia.⁴

Analiza powiązań między tym, jak zorganizowane jest społeczeństwo, a relacjami płci jest nadal istotnym teoretycznym zadaniem w czasie globalnej ekspansji kapitalistycznego systemu gospodarczego i wzrostem nierówności między kobietami a mężczyznami, grupami etnicznymi, klasami i regionami geograficznymi. W tym artykule sięgam do dorobku studiów gender, by powrócić do nadal aktualnej debaty o związkach między relacjami płci a społeczno-ekonomicznymi strukturami. W pierwszej części artykułu przedyskutuję konceptualizację gender, a następnie dokonam rekonceptualizacji gender, by pokazać jak społeczno-ekonomiczne struktury i relacje płci są nawzajem powiązane. Rekonceptualizację gender odniosę do historycznego przykładu, konkretnie do płac jako jednego z upostaciowień relacji płci w okresie industrializacji. Dalej będę argumentować, iż relacje płci same w sobie nie mają wewnętrznej dynamiki. Relacje płci są kształtowane tylko poprzez inne relacje społeczne i struktury.

Konceptualizacja gender

Gender weszło do nauk społecznych za sprawą Gayle Rubin (1975) i jej teorii systemów płci biologicznej/kulturowej [sex/gender systems]. W tym artykule ograniczę się do przedstawienia dwóch zasadniczo różnych ujęć gender. Najpierw przedstawię dobrze znaną w środowiskach akademickich postrukturalną konceptualizację Joan Scott⁶, po czym odniosę się do inspirowanej strukturalizmem definicji szwedzkiej historyczki

⁴ Autorka pomija zaproponowaną przez marksistowskie feministki teorię pracy domowej, która łączyła teorie patriarchy i teorie ucisku klasy robotniczej poszerzając definicję pracy do pracy domowej. Przep. tłum.)

⁶ Odniosę się do konceptualizacji Joan Scott z 1986 roku (1988). Od niedawna krytykuje ona nadużycia pojęcia gender i zamiast niego preferuje różnicę seksualną (1999). Analogiczna krytyka została podjęta w szwedzkiej feministycznej debacie, zarówno w środowiskach akademickich jak i poza nimi. W szwedzkim alternatywą dla gender jest *kön*, którego używam zamiast *genus* (angielski: *gender*). *Kön* ma ambiwalentne i płynne znaczenie, zawiera się w nim zarówno angielski *gender* jak i *sex*. Obydwa można tłumaczyć jako *kön*. Wydaje mi się, iż jest to adekwatne pojęcie, które pozwala uniknąć płynnych rozgraniczeń między „nie konstruowanym” ciałem, a konstruktem gender. *Kön* pozwala otworzyć debatę na temat [wielowymiarowej] różnicy między mężczyznami a kobietami.

Yvonne Hirdman. Jej konceptualizacja wywarła znaczący wpływ na nordyckie studia gender, nie tylko w historii, ale także w naukach społecznych i humanistycznych. Podejście Hirdman nie zostało jeszcze, niestety, wprowadzone do międzynarodowej debaty. Toteż podejmę się bardziej szczegółowego przedstawienia jej teorii systemów gender.

Gender w ujęciu Joan Scott

Konceptualizacja gender, przedstawiona w 1986 roku przez Joan Scott (2009) inspirowana była zarówno przez filozoficzno-lingwistyczną odnowę freudowskiej psychoanalizy jaką podjął Jean Lacan, jak i przez teorię dyskursu zaproponowaną przez Michela Foucault. Scott definiuje gender jako „konstytutywny element społecznych relacji opartych na postrzeganych różnicach między płciami, a po drugie gender jest podstawowym sposobem oznaczania relacji władzy” (2009:16). Gender, w ujęciu inspirowanym przez Foucault’a teorię dyskursu, odnosi się do [nadawania] znaczenia różnicy między płciami. Dyskurs funkcjonuje poprzez symbole, koncepcje normatywne, instytucje społeczne i organizacje, jak i poprzez subiektywną tożsamość jednostek. Jako dyskurs, gender jest postacią władzy. Władza zakłada różnicę, a ponieważ gender jest najbardziej fundamentalną i zasadniczą różnicą między ludzkimi jednostkami, to zarazem jest podstawą nierównej dystrybucji materialnych i symbolicznych zasobów. Gender jest uwikłane w konstrukcji władzy jak i w jej konceptualizację. Gender uzasadnia władzę, ale zarazem jest metaforą władzy, która znaczy różnice. Konceptualizacja gender dokonana przez Joan Scott w fundamentalny sposób odwołuje się do języka, tak jak ujmowany jest w filozofii. Język daje formę systemowi znaczeń i wiedzy i pozwala wyrazić jak ludzie postrzegają życie czy świat. Scott ujmuje gender jako wiedzę na temat różnicy między męskimi i kobiecymi ciałami, a społeczne relacje różnicy płciowej artykułowane są przez język.

Jak się wydaje, jedną z korzyści wynikających ze konceptualizacji gender zaproponowanej przez Scott jest nacisk na fundamentalną rolę gender w społecznie konstruowanych instytucjach, w tym jak te instytucje postrzegają same siebie, jak i w tożsamości rozwijanej przez indywidualne jednostki. Z tego ujęcia wynika, iż rozumienie jakichkolwiek zjawisk społecznych nie jest możliwe bez brania pod uwagę gender. Inna zaleta tej koncepcji to nacisk na konstruowanie gender przez kultury i społeczeństwa.

Gender jako wiedza musi być kontekstualizowane i ujmowane w relacji do historii i konkretnego społeczeństwa, w ramach którego jest produkowane. Gender upostaciawia się w społecznych instytucjach każdego społeczeństwa, w którym wiedza o gender jest konstruowana i jest nierozdzielne od społeczeństwa.

Te dwa aspekty definicji gender według Joan Scott pozwalają rozwiązać problem teorii podwójnego systemu dual system theory. Ekonomiczne systemy i relacje klasowe jak i ucisk kobiet są upłciwionymi zjawiskami społecznymi, które są nierozdzielnie powiązane ze sobą nawzajem. Moja krytyka sposobu, w jaki Joan Scott ujmuje gender

odnosi się do filozoficznych, ontologicznych fundamentów jej konceptualizacji. Język jako [system] znaczenia nadaje tylko jedno dominujące rozumienie świata. Determinuje nasze interpretacje, a tym samym wpływa na nasze działania. W ramach tej konceptualizacji trudno jest zrozumieć jak zachodzą zmiany w relacjach płci, a także jaką rolę odgrywa jednostka w procesach zmian i przeobrażeń. Jest to szczególnie istotne w przypadku gdy dyskusja o gender jest podejmowana z emancypacyjnej perspektywy. Jaki zakres wolności działania jest przypisany jednostce, skoro działanie jest dyskursywnym efektem, a język jako system znaczeń ogranicza możliwość zmiany świata?

Teoria systemów genderowych Yvonne Hirdman

Yvonne Hirdman proponuje alternatywną konceptualizację gender, zakorzoną w strukturalizmie. Posługuje się trzema powiązаныmi konceptualizacjami: gender, systemów genderowych i kontraktu płci⁷. „Gender odnosi się do idei (a nie do dyskursów) męskości kobiecości. W jej podejściu gender jest zestawem zmiennych idei o „męskości” i „kobiecości”, które zawsze odwołują się do biologicznych różnic między ciałami, i wpływają na pojęcia i społeczne działania, które odnoszą się do biologii”⁸. Pojęcia „mężczyzn” i „kobiet” odwołują się do ideologii czy systemów myślenia. Ujęcia gender kształtują ludzkie jednostki jako kobiety i mężczyzn i kierują ich działaniem. Gender upostaciawia się w zinstytucjonalizowanych różnicach i hierarchiach władzy. Hirdman podkreśla zasadniczą rolę biologii. Relacje płci odnoszą się do różnych ról kobiet i mężczyzn w procesach biologicznej reprodukcji. To kobiety, a nie mężczyźni rodzą dzieci.

Hirdman podkreśla, iż ujęcia „biologii” są niestabilne, zmienne i społecznie konstruowane. Chociaż Hirdman, podobnie jak Scott uważa, iż relacje płci zbudowane są na różnicy, podkreśla ona także wiele podobieństw między kobietami a mężczyznami, którzy postrzegają świat na podobne sposoby.

Hirdman porządkuje idee gender w ramach jednej struktury, którą nazywa systemem gender. System gender jest organizacją ujęć gender we wszystkich domenach społecznych. Jest on fundamentalną społeczną strukturą, która wpływa na inne struktury takie jak polityka, gospodarka, relacje społeczne. Systemy gender są historycznie i geograficznie specyficzne. Wpływ strukturalizmu manifestuje się w dwóch wzorach działania (czy mówiąc metaforycznie prawach), które rządzi systemem gender: segregacja kobiet i mężczyzn (różnica) oraz męska norma (hierarchia). System gender narzucany jest jednostkom poprzez różnicę i hierarchię. Te dwa wzory współpracują ze sobą i legitymizują się nawzajem, gdyż podporządkowanie kobiet

⁷ Hirdman (1987), (1988), (1990), (2001)

⁸ Hirdman (1988: 51), za angielskim tłumaczeniem Autorki

można utrzymać tylko za pomocą segregacji (różnicującego podziału) na kobiety i mężczyzn.

Trzecia koncepcja jaką rozwinęła Hirdman - kontrakt płci - jest historycznym i geograficznym upostaciowieniem gender i systemu gender. Kontrakt płci opiera się na tych dwóch ujęciach. Hirdman posługuje się pojęciem kontraktu, podkreślając przy tym iż używa go jako metafory. Nie odnosi się do systemu ekwiwalentnej wymiany, jak w tradycyjnych ujęciach kontraktu. Kobiety i mężczyźni rodzą się i są kształtowani w ramach systemu gender. To ogranicza ich możliwość działania i wymusza na nich pewne rodzaje społecznych możliwości i narzuca ograniczenia.

Pojęcie kontraktu płci ma otwarty charakter i pozwala analizować złożone rzeczywistości, w ramach których mężczyźni i kobiety żyją i działają. Jedną z zalet tego pojęcia jest iż pokazuje jak jednostki reprodukują i podtrzymują system gender. Kolejną zaletą jest iż pozwala wyjaśnić jak kobiety przez własne działania biorą udział w utrzymaniu systemu gender i własnego podporządkowania. Tym samym kontrakt płci artykułuje zależności między kobietami a mężczyznami. Kontrakt wzajemnie wiąże kobiety i mężczyzn⁹.

Wśród zalet teorii Hirdman jest nacisk na struktury relacji płci, na materialność, na działania, i na wzajemne związki między działaniem a ideami. Według Hirdman działania i idee mają takie samo znaczenie w konstrukcji gender i systemów gender. Działaniami kierują idee, ale działania mają także wpływ na idee. W teoretycznym ujęciu Hirdman praktyka społeczna istnieje przed językiem ujmowanym w sensie dyskursywnym czy filozoficznym. Zaletą jest także zwrócenie uwagi na rolę jednostek w konstrukcji gender.

Natomiast jednym z problematycznych aspektów jej teorii są dwa wzorce [różnica i hierarchia], gdzie męska norma jest uznana za oczywistość, jako zjawisko uniwersalne. Władza mężczyzn nie jest problematyzowana, przy czym Hirdman odnosi ją do domeny reprodukcji społecznej, co czyni ją „szkieletem w szafie”, sekretem, o którym wszyscy wiedzą, ale nikt o nim nie mówi. Wynika z tego, iż to biologia, a nie relacje społeczne przesądzają o władzy mężczyzn. Moim zdaniem władza musi być analizowana w społecznym i historycznym kontekście, w odniesieniu do tego jak gender jest konstruowane w różnych społeczeństwach. Należy przeanalizować jak męska władza

⁹ W swojej pracy Hirdman najczęściej używa pojęcia kontraktu płci, zob. Hirdman 1998 i 2002. (Zob. także Carole Pateman. Braterska umowa społeczna. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2007. Tłum. K. Szumlewick .
http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/readarticle.php?article_id=577 –przyp. tłum.)

płciowa rozwijała się w określonych społeczeństwach. Na przykład, jeśli podporządkowanie i ucisk kobiet przez mężczyzn jest skutkiem sposobu organizacji reprodukcji społecznej w konkretnym społeczeństwie, to należy wyjaśnić jak do tego doszło. Jeśli jest tylko teoretyczny postulat, to wówczas analiza ma charakter życzeniowy.

Te aspekty teorii Hirdman są skutkiem przyjęcia ram strukturalizmu. System genderowy jako struktura determinuje kobiety i mężczyzn. Natomiast bardziej otwarta konceptualizacja kontraktu płciowego [gender contract] przypisuje większą rolę aktorom. Innym problemem jest założenie iż system gender zarządza innymi systemami, np. politycznym czy społecznym. Hirdman nie analizuje, jak to się dzieje. Wskutek nakładania się tych problemów na wcześniej opisane problemy z dwoma wzorcami, badaczom trudno jest wyodrębnić uwarunkowania relacji płci od innych relacji społecznych czy struktur. Krytyka adresowana do teorii podwójnego systemu ucisku odnosi się także do teorii Hirdman. Teoria podwójnego ucisku opisywała gospodarkę jako fundamentalną materialną strukturę odrębną od patriarchy, struktury ucisku kobiet. Hirdman konceptualizacja systemu gender ma te same ograniczenia. W tych ramach system gender może być opisany tylko jako odrębne zjawisko, kierujące się własnymi prawami czy wzorcami. Poniżej proponuję alternatywną konceptualizację gender.

Gender jako społeczne relacje

Podzielam poglądy Scott i Hirdman, iż gender ogrywa konstytutywną rolę we wszelkich społecznych relacjach, zgadzam się z nimi także co do roli kontekstu, jak i co do istotności znaczeń i działań. Niemniej, w przeciwieństwie do Scott i Hirdman, nie ujmuję gender jako dyskursu czy struktury, przyjmuję, iż gender jest społeczną relacją. Uważam, iż upłciowiona pozycja jednej jednostki w stosunku do drugiej jest zdeterminowana przez jej/jego ciało. Wskutek tego działania jednostek są upłciowione, to jest znaczone przez ciało, które podejmuje działania. Moim zdaniem działanie [action] jest najistotniejsze. Działania obejmują konkretne akcje, myśli i działania werbalne [speech acts].

Działania podejmowane są przez podmiot, ludzką jednostkę, która kieruje swe działania do innych jednostek czy przedmiotów. Poprzez działania mają możliwość tak reprodukcji jak i przeobrażenia relacji płci. Na przykład kobiety poprzez swe emancypujące działania mogą przeobrazić swoją pozycję w relacji do mężczyzn. Działania między kobietami a mężczyznami zawsze podejmowane są w kontekście, który ma wpływ na działania. Toteż analiza relacji płci jako relacji społecznych musi brać pod uwagę specyficzne, historyczne zjawiska, analitycznie odrębne od definicji gender. Inaczej niż Scott i Hirdmann, dla których władza to dyskurs lub wzory systemu

genderowego uważam, iż władza konstytuuje się, ustanawia i przeobraża poprzez działania kobiet i mężczyzn. Toteż gender jako postać władzy i jej specyficzne formy artykulacji są powiązane z innymi rodzajami relacji władzy.

Co ta zaproponowana definicja oznacza w relacji do problemu analizowanego w tym referacie? Jak zaprojektować analizę relacji płci jako artykulacji określonego, historycznego, społeczno-ekonomicznego kontekstu?

Relacje płci i społeczno-ekonomiczne transformacje

W odpowiedzi na te problemy w tej części referatu przedstawię badania na temat relacji płci w okresie industrializacji Szwecji (1870-1939), gdy miały miejsce głębokie zmiany społeczne, które badałam jako ekonomiczna historyczka (Norlander, 2011).

Ludzie, którzy żyją pod ciśnieniem głębokich społecznych przeobrażeń muszą zareagować na te zmiany. Początkowo działają jednak tak jak zwykle. Aby sprostać zmianom i rozwiązać problemy jakie niesie transformacja kierują się tymi samymi rozwiązaniami i wzorach zachowań, do których przywykli. Posługują się nimi tak długo jak te rozwiązanie i sposoby działania rozwiązują ich problemy. Dopiero gdy ich skuteczność się wyczerpuje szukają nowych wzorów zachowania i sposobów rozwiązywania problemów. Działają na różne sposoby i podejmują wiele różnych działań, a te, które są możliwe i rozwiązują ich problemy stają się stabilne, trwałe i tworzą nową społeczną strukturę. Działania, które nie pasują [do nowej struktury], zanikają. Nowe rozwiązania i wzory działania stają się normami, które wytyczają jak problemy będą rozwiązywane i jak ludzie będą podejmować działania. Normy określają co jest „normalne”, a co „nienormalne”, a także ustalają co jest, a co nie jest formułowane jako problem. Wskutek zmian w działaniach ludzi wyłania się nowe wyobrażenie o tym jak konstytuowana jest rzeczywistość. Nader często nowe pojęcie nie jest artykułowane (poddane werbalizacji). Ludzie uznają, iż jest to oczywiste, „normalne”, i nie dyskutują na ten temat, ale, co istotne, nowe ujęcie rzeczywistości wpływa na ich działania (Salmonsson, 1998).

W czasie tych przeobrażeń tradycyjne działania w obrębie relacji płci będą kontynuowane tak długo, dopóki nie sprawiają problemów. Ale gdy stają się przeszkodą w procesach transformacji, to wymusza on zmiany i dostosowanie do nowego historycznego kontekstu.

Industrializacja w Europie Zachodniej zaczynała się od tradycyjnego chłopskiego społeczeństwa, opartego na rolniczej ekonomii produkcji na własne potrzeby. W tym

społeczeństwie podstawową instytucją społeczną było gospodarstwo domowe. W czasie industrializacji niektóre elementy tradycyjnego społeczeństwa przetrwały i zostały zaadaptowane do wyłaniających się, związanych z kapitalistycznym uprzemysłowieniem wzorów działań społecznych, inne zaś zanikły. Aktorzy podzielali wspólne doświadczenia tradycyjnego społeczeństwa i związanych z nim relacji społecznych, norm i interpretacji rzeczywistości. Te doświadczenia były kontynuowane tak długo jak dostarczały rozwiązania problemów jakie niosły procesy uprzemysłowienia. Gdy stawały się nieadekwatne ludzie byli zmuszeni do szukania nowych sposobów rozwiązywania problemów. W ten sposób zachodziły opisane powyżej procesy zmian.

Tradycyjne chłopskie gospodarstwo jako model relacji płci

W chłopskim społeczeństwie podstawową instytucją społeczną było wiejskie gospodarstwo. Wszystkie rodzaje aktywności, jak produkcja żywności, ubrań, narzędzi, budynków, itd., a także opieka i uczenie dzieci, opieka nad chorymi, nad ubogimi (reprodukcja siły roboczej) odbywały się w ramach gospodarstwa. Gospodarstwo mogło się składać z nuklearnej rodziny, ale także mogło obejmować krewnych, służących. Nie tylko chłopi, także rzemieślnicy, handlarze, arystokracja żyli w ramach mniejszych lub większych gospodarstw domowych. Gospodarstwa były samowystarczalne, a rynek i pieniądz jako formy wymiany odgrywały mniejszą rolę. W wiejskich społeczeństwach obieg (wymiana) towarów i pieniądza miały ograniczony zasięg i przede wszystkim odbywały się między gospodarstwami domowymi. Ludzie żyli w kontekście rzadkości zasobów ekonomicznych i w porównaniu do współczesnych, zachodnich społeczeństw kapitalistycznych mieli niski standard życia. Wskutek tego interesy i potrzeby jednostki były podporządkowane potrzebom grupy, to jest członków gospodarstwa i potrzebom jego przetrwania. W gospodarstwie każda jednostka miała przypisaną pozycję, prawa i obowiązki zgodnie z płcią, wiekiem i statusem małżeńskim. Podział praw i obowiązków był regulowany przez prawo.

Gospodarstwo funkcjonowało pod przywództwem jego *Pana* [master]. *Panem* był zazwyczaj żonaty mężczyzna. Jego celem było zagwarantowanie reprodukcji gospodarstwa w czasie przy włączaniu [do tych zadań] wszystkich członków gospodarstwa domowego, bez względu na ich zdolności i możliwości wkładu do utrzymania gospodarstwa. Zadaniem *Pana* było zarządzanie pracą, dysponowanie majątkiem członków gospodarstwa i reprezentowanie ich w sferze publicznej. Głos *Pana* miał status większościowy.

Z perspektywy prawa zamężna kobieta, żona *Pana* była podporządkowana mężowi, który sprawował władzę nad żoną, jej pracą i majątkiem. Był on również uprawniony do użycia przemocy, jeśli żona sprzeciwiała się jego życzeniom. W przypadku jego śmierci *Panem* gospodarstwa zostawała wdowa (jeśli wśród krewnych nie było męskich następców)¹². W społeczeństwie, w którym nie miała miejsca rynkowa wymiana własności, naważniejsza rola przypisywana żonie dotyczyła urodzenia następców, aby zagwarantować przetrwanie gospodarstwa. Toteż jej seksualność była ograniczana i kontrolowana przez *Pana* i jego męskich krewnych, co było uregulowane przez prawo zwyczajowe i kościelne.

Także dzieci były podporządkowane *Panu*/ojcu. Córka nigdy nie osiągała samodzielności, ojciec zawsze był jej opiekunem i decydował kiedy i za kogo ma wyjść za mąż. Syn, nawet jeśli osiągnął pełnoletność był podporządkowany panowaniu ojca tak długo jak żył w tym samym gospodarstwie.

W tradycyjnym gospodarstwie kobiety i mężczyźni mieli różne, nierówne prawa i obowiązki powiązane z potrzebą utrzymania członków gospodarstwa. Mieli oni także nierówny dostęp do zasobów ekonomicznych. Te upłciowione różnice były częścią społecznej struktury, a normy były utrwalone przez prawo. Opisywane powyżej, historycznie wytworzone relacje płci odgrywały istotną rolę w transformacji chłopskiego społeczeństwa w nowoczesne społeczeństwo kapitalistyczne. Z lokalnymi różnicami, te właściwości były charakterystyczne dla wszystkich zachodnich europejskich społeczeństw przed-kapitalistycznych.

Niemniej transformacja jest długotrwałym procesem. Początkowo ludzie, kobiety i mężczyźni, kierowali się zastanymi normami i zwyczajami. Toteż relacje płci nie ulegały przeobrażeniom tak długo jak nie były przeszkodą w procesach uprzemysłowienia. W trakcie industrializacji fabryki organizowano w oparciu o model chłopskiego gospodarstwa, które kierowało się logiką samowystarczalności, a kobiety i mężczyźni zajmowali tradycyjne pozycje. Można to odczytać w płciowym podziale pracy, strukturach władzy i w wartościowaniu pracy. Niemniej w czasie transformacji pozycje te uległy przeobrażeniom i pod ciśnieniem sił społeczno-ekonomicznych zaadaptowane zostały do wyłaniającego się nowego społeczeństwa¹³. W kolejnej części referatu odniosę się do transformacji w relacjach płci na przykładzie wynagrodzeń.

¹² W razie choroby *Pana* lub w innych sytuacjach, które uniemożliwiałyby mu sprawowanie władzy, żona, za zgodą męża, mogła sprawować władzę w gospodarstwie.

¹³ Warto podkreślić, iż relacje płci nie tylko zmieniały się w skutek adaptacji do „nowego społeczeństwa”, ale także zmiany w relacjach płci współtworzyły „nowe społeczeństwo”. (przyp. tłum.)

Upłciowiony system wynagrodzeń

W okresie wczesnej industrializacji system wynagrodzeń kształtował się podobnie jak w społeczeństwie przed-kapitalistycznym – płace były powiązane ze statusem robotników i jej lub jego pozycją w gospodarstwie. Kobiety otrzymywały co najmniej o połowę niższe płace od mężczyzn. Kiedy powstało domowe gospodarstwo robotnicze ten upłciowiony system relacji społecznych był przeniesiony do systemu płac w fabrykach i odwzorowywał pozycje zajmowane w robotniczych gospodarstwach domowych. Pozycje płciowe były takie same jak w tradycyjnym gospodarstwie, z pewnymi modyfikacjami, które dotyczyły utrzymania członków rodziny. Podobnie jak w samowystarczalnym gospodarstwie wiejskim do obowiązków kobiet należała reprodukcja siły roboczej i produkcja niektórych dóbr, podczas gdy mężczyźni, a niekiedy także dorastające dzieci przyczyniali się do utrzymania rodziny poprzez wynagrodzenia z pracy najemnej. Niemniej *Panem* gospodarstwa był żonaty mężczyzna, z takim samym zakresem władzy jak w chłopskim społeczeństwie. Toteż to on był ustanowiony żywicielem rodziny [breadwinner]. Od zamężnej kobiety nie oczekiwano, iż podejmie pracę poza gospodarstwem domowym, a młode (niezamężne) kobiety mogły podejmować pracę najemną jako dziewczęta fabryczne.

We wczesnym systemie fabrycznym podział wynagrodzeń odzwierciedlał zróżnicowane pozycje robotnic i robotników w gospodarstwie. Początkowo wynagrodzenia nie były powiązane z wkładem pracy, ale z jej lub jego pozycją w gospodarstwie. Robotnik jako żywiciel rodziny otrzymywał wynagrodzenie na poziomie kosztów utrzymania siebie i rodziny, podczas gdy robotnice otrzymywały płacę o połowę lub jeszcze niższą na pokrycie kosztów własnego utrzymania¹⁴. Wraz z utworzeniem pojęcia pracy, która

¹⁴ Autorka skupia się na ukazaniu ogólnych wzorów relacji płci w perspektywie historycznej, odnosi się tutaj do modelowych założeń, przedstawia opis modelu płacy na koszty utrzymania analogiczny do tego jaki w XVIII wieku proponował, odzwierciedlając główne nurty kultury, Adam Smith. W „Badaniach nad przyczyną i naturą bogactwa narodów”, Smith kalkulował wynagrodzenie kobiet według kosztów utrzymania niewolnika, a do analogicznie kalkulowanego wynagrodzenia mężczyzn dodawał koszt utrzymania dzieci. (1979:196 [1776]). W tym krótkim i analitycznym tekście Autorka pomija postaci przemocy i wyzysku związane z industrializacją i tworzeniem systemu kapitalistycznego, w tym rugi wiejskie i postaci przemocy skierowanej przeciwko kobietom, w tym procesy czarownic (zob. Silvia Federici, „Caliban and the Witch. Women, the body and primitive accumulation”, 2004). Ponadto, jak dokumentuje wielu historyków (Thompson, 1966, Żarnowska, 1974) wynagrodzenie za pracę na poziomie kosztów utrzymania nie było dane z góry, było celem i polem walk, podejmowanych przez robotników i robotnice tworzących związki zawodowe i szerzej przez ruchy socjalistyczne, komunistyczne, anarchistyczne, chrześcijańskie. Autorka pomija industrializację w koloniach, gdzie modelem organizacji pracy fabrycznej była praca niewolnicza na plantacjach i wynajem niewolników do pracy w fabrykach (C.L.R. James, 1938). Dopiero w trakcie konfliktów i walk społecznych wprowadzone zostało nowe pojęcie płacy na koszt pokrycia podstawowych potrzeb życiowych, w tym edukacji, ochrony zdrowia, wypoczynku

zabezpiecza podstawowe koszty utrzymania pozycje genderowe z okresu przedkapitalistycznego zostały przeniesione i włączone do społeczeństwa przemysłowego. Utrwalone zostało także ujęcie gospodarstwa jako podstawy utrzymania jednostki. Toteż w okresie uprzemysłowienia tradycyjne wzory relacji płci nie zostały zakwestionowane. Trwały one nadal i zostały włączone jako nierozdzielna część nowych społeczno-ekonomicznych instytucji wyłaniającego się przemysłowego, kapitalistycznego społeczeństwa.

W pierwszych dekadach XX wieku rozpoczął się proces przeobrażania pojęcia płacy. Płaca na pokrycie kosztów utrzymania stała się płacą w systemie motywacyjnym [incentive payment], to jest płacą powiązaną z wynikami pracy, a nie z utrzymaniem robotników. Pod wpływem rosnącej konkurencji przedsiębiorstwa były zmuszone do reorganizacji pracy i do wzrostu wydajności. Wprowadzono to za pomocą chronometrycznych badań ruchów ciała w procesach pracy, oraz wynagrodzenia typu akordowego (tayloryzm), aby zmniejszyć koszty produkcji¹⁵. W ramach tych procesów wyłoniła się nowa konceptualizacja pracy.

W trakcie kalkulacji płac w systemie motywacyjnym inżynierowie i menadżerzy nigdy nie zakwestionowali tradycyjnego płciowego podziału płac. Zamiast tego przemieścili lukę płacową między kobietami a mężczyznami do wprowadzanych stopniowo, krok za krokiem zmian, w ramach których tradycyjne ujęcie statusu robotnika było niezakwestionowaną oczywistością. Innymi słowy, w przypadku mężczyzn podstawą, na której oparta była kalkulacja płacy w systemie motywacyjnym było wynagrodzenie na koszty utrzymania, a w przypadku kobiet podstawą była płaca „fabrycznej dziewczyny”. Pomimo iż kalkulacja płacy motywacyjnej była przedstawiana jako „obiektywna”, „wymierna” i jako „płaca za wykonaną pracę”, to niemniej ukrywała ona społeczne relacje, na których była ufundowana, w tym status upłciowionych robotników.

Niemniej podczas procesów przeobrażania pojęcia płacy płciowa luka płacowa zmniejszyła się. Wcześniej płaca na utrzymanie kobiet wynosiła połowę lub mniej wynagrodzenia mężczyzn. W rezultacie badań mierzących czas pracy, czynności i ruchy ciała praca uległa intensyfikacji, robotnicy zaczęli produkować więcej w krótszym okresie czasu. Kobiety były często zatrudniane w fabrykach do wykonywania monotonnych zadań, niewymagających kwalifikacji i łatwo podzielnych na czynności. Było łatwo je wymieniać, gdyż w trakcie wykonywania prostych zadania nie nabywały kwalifikacji. W okresie międzywojennym praca była często organizowana na zasadzie linii

w celu regeneracji sił do pracy [living wage]. Niektóre współczesne walki o godziwe wynagrodzenie odnoszą się do gospodarstwa domowego i dotyczą wspólnych dochodów obojga pracujących partnerów czy małżonków. (przyp. tłum.)

¹⁵ Tayloryzm, zob. <https://pl.wikipedia.org/wiki/Tayloryzm> (przyp. tłum.)

produkcyjnych. Poprawa organizacji pracy umożliwiła wzrost produkcji i zmniejszenie zatrudnienia w przeliczeniu na ilość produktów. Koszt pracy zmniejszył się, co przyczyniło się do wzrostu wynagrodzeń dla pozostałej siły roboczej, w tym szczególnie dla kobiet.

Przeobrażenia pojęcia pracy w okresie industrializacji miały różne konsekwencje dla kobiet i mężczyzn, z racji na ich różne pozycje w gospodarstwie. Pozycja pracownika - mężczyzny jako głowy gospodarstwa domowego (w rzeczywistości czy postulowanej) uprawniała go do wyższych wynagrodzeń w porównaniu z wynagrodzeniami kobiet. W okresie industrializacji wynagrodzenie kobiet było powiązane z jego odpowiedzialnością za utrzymanie członków rodziny. To właśnie ten poziom wynagrodzenia związany z tradycyjnym statusem i odwołujący się do kosztów utrzymania był przyjęty jako baza w konstrukcji płac motywacyjnych, co przesądziło o wyższych wynagrodzeniach mężczyzn w porównaniu do kobiet. Także poziom płacy pracownic był powiązany z ich pozycją w gospodarstwie domowym. W przed-kapitalistycznych gospodarstwach *Pan* (jako głowa gospodarstwa domowego) był odpowiedzialny za jej utrzymanie. W okresie uprzemysłowienia koszty utrzymania pracownic były powiązane z ich pozycją w domu, a główną rolę odgrywał ich status cywilny. Niezamężna robotnica musiała sama siebie utrzymać, podczas gdy zamężna kobieta, która świadczyła nieodpłatną pracę domową była na utrzymaniu męża. Ujęcie robotnic jako „fabrycznych dziewczyn”, pracujących na własne koszty utrzymania i zwolnionych z obowiązku utrzymania rodziny umożliwiło przeniesienie przedkapitalistycznych [upłciowionych] założeń zawartych w ujęciu płacy na koszt utrzymania do kalkulacji płacy motywacyjnej kobiet na niższym poziomie niż płace mężczyzn¹⁶.

Przeobrażenia relacji płci

Powyższy przypadek pokazuje, iż relacje płci i inne społeczne relacje, w tym stosunki społeczno-ekonomiczne są ze sobą nierozdzielnie powiązane. W okresie międzywojennym miały miejsce sprzeczne oddziaływania dwóch potężnych sił. Podczas gdy siły rynkowe dążyły do ujednoczenia, to tradycyjne relacje w gospodarstwie były ufundowane na różnicy. Tym samym, z jednej strony kapitalistyczne stosunki społeczno-ekonomiczne (siły rynkowe) wzywały do społecznych przeobrażeń płac i nowych ujęć wynagrodzeń powiązanych z wynikami pracy, a nie z pozycją pracownika w gospodarstwie domowym. W rezultacie wynagrodzenia kobiet wzrosły. Kroki te prowadziły do odpłciowienia siły roboczej i poprawiały społeczną sytuację kobiet.

¹⁶Niższe płace kobiet były ekonomicznie użyteczne, skąd między innymi feminizacja zatrudnienia na skalę świata poczyniwszy od lat 1970. (zob. Guy Standing (1989) *Feminization of labour*, oraz Guy Standing (1999) *Global feminization through flexible labour: a theme revisited*. W: *World Development* Vol. 27, No. 3, ss. 583-602, tekst dostępny w internecie)

Jednak z drugiej strony tradycyjne ujęcia płci przeciwdziałały siłom rynkowym, męskie i kobiece ciała były nadal upłciowione zgodnie z tradycyjnymi normami. Podział pracy i tradycyjne ujęcia statusu kobiet i mężczyzn odgrywały istotną rolę w powstrzymaniu sił rynkowych.

Konceptualizacja gender, jak rozwinęła się po debacie na temat podwójnego system ucisku dała możliwość pokazania jak relacje płci i inne relacje społeczne współdziałają i są od siebie nawzajem zależne. Nie można więc analizować relacji płci czy innych systemów społeczno-ekonomicznych jako odrębnych zjawisk.

Powyższy przykład pokazał, iż przeobrażenia w relacjach płci (upostaciowione w płacach) zachodziły pod naciskiem sił zewnętrznych wobec relacji płci. Upłciowiona płaca na koszty utrzymania nie oznaczała zerwania z tradycyjnymi przedkapitalistycznymi relacjami płci. Wprost przeciwnie, przemieszczała tradycyjne relacje płci do wyłaniającego się społeczeństwa kapitalistycznego. Siły rynkowe wsparły zmiany w relacjach płci dopiero gdy stało się to utrudnieniem dla rozwoju nowych stosunków społeczno-ekonomicznych. Zmiany te oznaczały poprawę sytuacji kobiet i zmniejszyły ich formalne podporządkowanie w gospodarstwie domowym. Kobiety zyskały na wolności wraz ze wzrostem płac i zmianą w polu relacji władzy między kobietami a mężczyznami.

W tych działaniach artykułowana jest władza jako siła społeczna. Na tej interpretacji władzy opiera się moja krytyka Hirdman dwóch wzorów w systemie genderowym i powiązania męskiej władzy z hierarchią, traktowaną jako uniwersalne zjawisko. Władza jest sprawowana przez jednostki w konkretnych sytuacjach historycznych. Opisani powyżej inżynierowie sprawowali męską władzę, niemniej w efekcie swych działań przyczynili się do pomniejszenia męskiej władzy i wyzwolenie kobiet (aczkolwiek w niewielkim zakresie) z tradycyjnych postaci podporządkowania. Męska władza nie była absolutna, była usytuowana, toteż należy ją analizować kontekstualnie.

W tym referacie skupiłam się na złożonych procesach, które wytwarzają pewien rodzaj relacji płci, oraz iż relacji płci są głęboko zakorzenione w społecznych strukturach. Działania kobiet i mężczyzn przenoszą elementy wcześniejszych społeczeństwo do kolejnych. Podkreśliłam także, jak powolne są zmiany.

Tłum. Ewa Charkiewicz

Bibliografia

- Hirdman, Yvonne (1987) Makt och kön. W: Olof Peterson, red., Maktbegreppet. Sztokholm
- (1988) Genussystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning, *Kvinnovetenskaplig Tidskrift, Årg. 9, no. 3, str. 49-63*
- (1990) Genussystemet. In: Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport (Statens offentliga utredningar 1990:44) Sztokholm
- (1998) Med klaven tunga. LO och genusordningen. Sztokholm
- (2001) Genus – om det stabilas föränderliga former. Sztokholm
- (2002) The Importance of Gender in the Swedish Labor Movement – Or: A Swedish Dilemma. <http://www.arbarkiv.nu/international.htm>
- Hartmann, Heidi (2009) [1979]. Nieszczęśliwe małżeństwo marksizmu i feminizmu. W stronę bardziej postępowego związku. Tłum. M. Chmiel i K. Szumlewicz. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2009. URL <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0101hartmann1979.pdf>
- Norlander, Kerstin. (2000) Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872-1939. *Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 77*. Göteborg
- (2000a) Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser.
- Rubin, Gayle (1975) The Traffic in Women: Notes on the "Political Economy" of Sex. W: Rayna R. Reiter, red, Toward an Anthropology of Women. Nowy Jork: Monthly Review Press
- Salmonsson, Göran (1988) Den förståndiga viljan. Svenska Järn- och metallarbetarförbundet 1888-1902. *Uppsala Studies in Economic History 41* Uppsala
- Sargent, Lydia, red. (1981) Women and Revolution. A Discussion of The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism. Cambridge, MA: South End Press.
- Scott, Joan Wallach (2009) [1988] Gender jako przydatna kategoria analizy historycznej. Tłum. A. Czarnacka. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2009. URL <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0064scott.pdf>
- (1999) Some More Reflections on Gender and Politics. Rozdz. 10 w : Gender, and the Politics of History. Nowy Jork: Columbia University Press. ss 199-221

Adnotacja bibliograficzna:

- Kerstin Norlander. Krytyczne przemyślenia gender. Tłum. Ewa Charkiewicz. Biblioteka Online Think Tanku Feministycznego 2014. URL http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0125_Norlander.pdf

Źródło: Kerstin Norlander. Some reflections on gender relations. Referat wygłoszony na V-iej Europejskiej Konferencji Badań Feministycznych, "Gender and Power in the New Europe". 20-24 sierpnia, 2003, Lund University, Szwecja.
http://www.atria.nl/epublications/2003/gender_and_power/5thfeminist/paper_180.pdf (dostęp 10.11.2013)

© KERSTIN NORLANDER

Polskie tłumaczenie i publikacja na www.ekologiasztuka.pl za zgodą Autorki.

O Autorce:

Kerstin Norlander zajmuje się historią gospodarczą, szczególnie interesują ją badania upłciowienia stosunków społeczno-ekonomicznych. Jej praca doktorska, „Men, women and the company”, Gothenburg, 2000, dotyczyła tego jak gender i klasa były powiązane w historii Fabryki Stearyny i Świec w Liljeholmens w latach 1872 - 1939. Obecnie wykłada gender studies w Center for Women Studies na Uniwersytecie Umeå. Publikuje głównie w języku szwedzkim, zob.:
<http://www.ucgs.umu.se/english/about-ucgs/staff/kerstin-norlander/?languageId=1>